
JELEN ÉS MÚLT

Jung Károly

VOLT-E BOSZORKÁNYÜLDÖZÉS A BALKÁNON?

(EGY KÉRDÉSKÖR VÁZLATOS ÁTTEKINTÉSE)

Az utóbbi évtizedben a magyar és egyes délszláv nyelvterületeken örvedetesen megújult az érdeklődés a boszorkány-problematika iránt.¹

A „boszorkány-problematika” szintagmát nem véletlenül használjuk ezen a helyen, s nem mondunk helyette boszorkányhitet, boszorkányüldözést vagy boszorkánypercket. Nem tesszük ezt azért, mert ezt az igen komplex kérdéskört ma már aligha lehet leszűkíteni ezek bármelyikére is oly módon, hogy a többi vonatkozás érintetlen maradjon. Voltaképpen tehát egy nagyon összetett művelődéstörténeti kérdéskörrel van szó, amely az említett vonatkozások mellett kifejezetten nemzetközi jellegű, hisz – legalábbis európai vonatkozásban – alig vannak olyan országok, amelyek nem lennének bekapcsolhatók a boszorkány-kérdéskör kutatásába.

Német² és angol³ áttekintések mellett ma már rendelkezésre állnak jó áttekintések a spanyol⁴ és észak-olasz⁵ boszorkányüldözésről, Komáromy Andor századfordulós, alapvetően fontos nagy magyar korpusza¹ után Schram Ferenc ugyancsak alapvetően fontos háromkötetes peranyag-kiadása éppen az utóbbi évtizedben vált teljessé a posztumusz harmadik kötet közzétételével.⁷ Ugyancsak ebben az évtizedben látott végre napvilágot Szendrey Ákos kandidátusi értekezésének egyfajta népszerűsítőbb jellegű kiadása⁸ amely, sajnos, nélkülözi szerzője részletes apparátusát.⁹ Ez volt az első – s eddig egyetlen – monografikus áttekintése a magyar boszorkány-problematikának, s tulajdonképpen a hatvanas évek elején íródott, tehát az akkori ismeretek fényében. Az újabb kutatások elsősorban Pócs Éva és Klaniczay Gábor nevéhez fűződnek, akik számos tanulmányt tettek közzé ezekben az években, de néhány újabb korpusz kiadását is előkészítették vagy elősegítették. Ebből az következik, hogy hamarosan szükség lesz e kérdéskör újabb magyar számbavételére is, függetlenül attól, hogy a kutatási eredmények és könyvek-dolgozatok adatai kihámozhatóak a magyar néprajzkutatás kurrens bibliográfiáiból.

A magyar néprajzkutatás érdeme, hogy az európai boszorkánykutatás számára is először nyújtott (magyarul és németül) betekintést egy addig ismeretlen területre: az Oroszországban folyt boszorkányüldözés adataiba, főleg XVII–XIX. századi források alapján.¹⁰ Erre azért utalunk már itt, beszámolónk elején, mert sok helyütt még ma is felbukkannak olyan nézetek, hogy a boszorkányhit és boszorkányüldözés alapjában véve a nyugati kereszténység, s főleg a római katolikus egyházhoz kapcsolódó művelődéstörténeti jelenség, a keleti kereszténységet, tehát például az orosz és a balkáni ortodox egyházakat nem érintette, ebből következően boszorkányhitről, főleg pedig boszorkányüldözésről ezeken a területeken – autochton fenoménként – alig lehet beszélni. Vagy ha igen, akkor is kizárólag nyugati hatásként.

A múlt század végi és a századeleji magyar kutatásokkal párhuzamosan – vagy éppen azok hatására – a horvát történészek is hozzákezdtek a boszorkánypercek és a boszorkányüldözés kutatásához, ennek a munkának első eredményei is ismertek voltak már a századelőn. Elsősorban Ivan Tkalčić kutatásaira és közléscire gondolunk¹¹, amelyeket, ha nem is nagy számban ugyan, de a magyar történettudomány is számontartotta. Így például a Századok recenzense¹², az Ethnographiában pedig a kérdést figyelő Margalits Ede foglalkozott velük¹³, majd a Horvát történelmi repertórium című nagy munkájában részletesen kivonatolta is¹⁴. Ezzel azonban mintha vége is szakadt volna a horvát boszorkányüldözés és -percek magyar recepciójának; Margalits Ede után szinte senki nem érintette és főleg nem használta fel ezt a nagy korpuszt, például Schram Ferenc sem, bár rengeteg tapasztalatra és egyéb vonatkozásra bukkanhatott volna ezek felhasználásával. Az pedig már egyenesen a fantasztikum birodalmába tartozik, hogy a horvát boszorkányüldözés kérdéskörének (először) négy évtizeddel ezelőtt megjelent modern összefoglalása és a peranyag közzététele a maga idejében, majd még további negyedszáz évvel később teljesen elkerülte a magyar történészek, művelődéstörténészek, s főleg a folkloristák figyelmét. Vladimir Bayer zágrábi jogtörténész professzor fontos művéről van szó, amely először 1952-ben jelent meg, második kiadása 1969-ben látott napvilágot, majd 1982-ben megjelent harmadik kiadása is¹⁵. Talán nem lesz szerénytelenség itt elmondani, hogy e mű harmadik kiadására éppen e sorok írója hívta fel a magyar folkloristák figyelmét, s maga volt az, aki fél évtizeddel ezelőtt néhány példányt el is juttatott szakkönyvtárakba és kutatókhoz. Bayer könyve azóta nem ismeretlen a magyar kutatók előtt, több kolléga hivatkozott rá az utóbbi években.¹⁶

A horvát anyag tehát rendelkezésre áll; elképzelhető, hogy a jövőben már nem lehet vele nem számolni, hisz rengeteg találkozási pontja van a magyar anyaggal. Ehhez hozzá kell tenni azonban azt is, hogy Vladimir Bayer mellett ma nincs igazán szorgos gazdája ennek a kérdéskörnek a horvát folkloristák (vagy történészek) körében, ami azért is sajnálatos, mert a horvát levéltári anyagban minden bizonnyal még ma is rengeteg feltáratlan perirat lappang. Sőt: nemcsak a horvát levéltárakban, hanem például – Isztria és Dalmácia vonatkozásában – az olasz levéltárakban, Velencében és Rómában. Ivan Bertosa kutatásai és publikációi¹⁷ (köztük több, könyv)¹⁸ ezt ékesen bizonyítják

is. Pár évvel ezelőtt Maja Bošković-Stulli, a modern horvát folklorisztika vezéregyénisége írt áttekintést a horvát boszorkányhitről¹⁹, érintve a boszorkányüldözés kérdéseit is, de általában a közzétett anyagra épített, mintegy a nemzetközi kutatás tájékoztatása céljából, mivel előadása először németül hangzott el egy nemzetközi boszorkány-problematikát tárgyaló konferencián.²⁰ Az utóbbi évtizedben Maja Bošković-Stulli tanulmánya mellett csupán még egy, témánkba tartozó tanulmányról van tudomásunk, s az is Vladimir Bayer tollából származik, s egy Šibenikben, tehát Dalmáciában lefolytatott boszorkányper latin eredetijének teljes horvát fordítását, valamint részletes kommentárját adja, megfelelő bevezetéssel, melyben a szerző kitér a boszorkányüldözés és az inkvizíció akkori európai és dalmáciai eseményeire.²¹ Mi sem bizonyítja egyébként jobban a jugoszláviai boszorkányproblematika kutatásának – sok tekintetben – marginális voltát és a bibliográfiai áttekintések teljes hiányát, mint az a tény, hogy a Bayer professzor által teljes egészében áttekintett, lefordított és kommentált XV. század derekai pert (amelynek latin eredetije 1928-ban már megjelent nyomtatásban) 1978-ban már közzétették egy montenegrói folyóiratban szerbhorvát fordításban²², két másik dolgozat kíséretében, amelyek ugyancsak a boszorkánykérdést tárgyalták Sötét tartomány címmel.²³ Ezt a tematikus blokkot az elmúlt tizenhárom esztendő alatt egyetlen szakcikk sem hivatkozta, tehát tökéletesen elkerülte a kutatók figyelmét. Ez egyébként nem is tekinthető furcsának, hisz a jugoszláviai etnológiai szakkutatásnak (s ezen belül a folklórnak) nincs országos kurrens bibliográfiája, s persze központi folyóirata sem, ily módon sokszor csak utólag lehet tudomást szerezni egy-egy fontos dolgozatról és közlésről. Emellett az egyes regionális irodalmi és helytörténeti folyóiratok is gyakran közölnek fontos dolgozatokat, tehát csak fáradságos munkával lehet többé-kevésbé naprakészen ismerni – például – a boszorkány-problematika vagy egyáltalán az etnológia kapcsán a friss eredményeket, törekvéseket. Így történik meg aztán, hogy a jugoszláv néprajzkutatás kiemelkedő egyéniségei sem tudnak az ország más területein megjelent fontos tanulmányokról, amelyek egyébként megkerülhetetlenek lennének.

A szlovéniai boszorkányüldözés történeti adatai is közlésre kerültek, több kötet szól erről a kérdéstről,²⁴ de ezen a nyelvterületen sem ismerünk külön specialistát, aki ezzel a kérdéssel rendszeresen foglalkozna. Hogy a dolog érdekesebb legyen, az utóbbi évtizedben nem etnológiai, hanem egy szigorúan szakmai jellegű kriminalisztikai és kriminológiai folyóirat közölt több dolgozatot is a szlovéniai történeti boszorkányüldözésről, külön kitekintéssel az európai anyagra, s érintve természetesen a határos horvát anyagot és szakirodalmat is²⁵. Arról egyébként nincs tudomásunk, hogy a szlovén anyagot a magyar kutatás ismeri-e. Nagyon valószínű, hogy nem, bár a horvát anyaghoz hasonlóan ez is igen fontos és főleg hasznos lenne.

E vázlatos áttekintés után jutunk el előadásunk alapvető kérdéséhez, hogy a Balkán központi részén („a centrális Balkánon”) folyt-e a boszorkányüldözés azokon a területeken, amelyek a keleti kereszténységhez tartoznak, tehát amelyek nem köthetők a római katolikus egyház befolyási

ővezetéhez. Ez a kérdés annál is inkább érdekes, mert a köztudat és a kutatás általában úgy foglal állást, hogy a szerb ortodox („pravoszláv”) egyház, továbbá a montenegrói görögkeleti egyház felségterületén ilyesmi nem volt, s napjainkban virulens az a tévhit is, hogy a keleti keresztény egyház területén elképzelhetetlen is lett volna²⁶. Ebből a megalapozatlan feltevésből kiindulva különösen a közelmúlt és napjaink politikai viszonylatai között egyesek politikai tőkét igyekeznek kovácsolni. Meglepő az is, hogy a szlovén és a horvát kutatás sem tud olyan dolgozatokról, amelyek éppen a mai Jugoszlávia keleti részének boszorkányüldözés-problematikáját tárgyalják, ebből következően maguk is az említett tévhit áldozataivá válnak. Mint majd az alábbiakból ki fog tűnni, ilyen kutatások vannak, csupán arról van szó, hogy elkerülték a kollégák figyelmét. Mielőtt azonban ezeket a tanulmányokat ismertetnénk, tekintsük át azokat az összefoglalásokat, amelyek a „központi Balkán” boszorkányhitét általában tárgyalják, némi kitekintéssel persze a helyi vagy intézményes boszorkányüldözésre is.

A délszláv boszorkányhiedelmeket először a huszadik századi szerb és jugoszláv etnológia egyik klasszikusa, Tihomir Đorđević foglalta össze a második világháború évei alatt frott monográfiájában, amely azonban csak posztumusz műként jelent meg 1953-ban²⁷. Ez az áttekintés fél évszázados előmunkákat és gyűjtés eredményeit összegezi, s addig hasonlót nem produkált egyetlen délszláv nyelvterület etnológiája sem. A mintegy három fvet kitevő etnológiai kismonográfia – hatalmas adategyüttes birtokában – kitűnő áttekintését adja a kérdésnek, oly módon persze, hogy abban nemcsak a szerbség, hanem a teljes délszláv nyelvterület vonatkozó hiedelemanyaga szerepel. Hosszú ideig az a mű volt az egyetlen, s egyben irányadó is a délszláv etnológiában, ha a boszorkányokról volt szó. Đorđević összefoglalásában van egy bennünket érdeklő fejezet, amelynek címe: Eljárás a boszorkányokkal szemben, s amelyben adatokat olvashatunk a balkáni boszorkányüldözéssel kapcsolatban is²⁸.

Đorđević kétféle eljárást különböztet meg, attól függően, hogy a Balkán keleti vagy nyugati részén élő délszlávok boszorkányüldöző hagyományairól van-e szó. Ő persze a negyvenes évek elején (amikor szintézise egybeállt) még csak Ivan Tkalčić 1891-ben közzétett korpuszát, esetleg még néhány más kisebb közleményt ismerhetett, de ennek alapján is jó áttekintése lehetett a horvát boszorkányüldözésről és -percekről, s jól megfigyelhette a nyugati boszorkányüldözés legfontosabb mozzanatait. Ennek lényege pedig, hogy előbb egyházi, majd világi hatóságok által is kezdeményezett és lefolytatott perekről volt szó, általában kegyetlen tortúrával egybekötve, s a végeredmény a boszorkányüldözési hisztéria tombolása idején a horvát vidékeken is általában a megégetés volt. A szerb ortodox egyház területén (ahogy Đorđević mondja: „népünk keleti részén”), illetve azokon a területeken, ahol még a XIX. században is a török volt az úr, tehát az iszlám határozta meg a jogrendet és a világlátást, „a boszorkányok helyzete nem volt sokkal jobb”²⁹. Ez a megállapítás azért fontos, mert – bár frója néhány korábbi és későbbi

közlést nem hivatkoz – látta, hogy a Balkán sem volt mentes ettől a szégyenteljes eljárástól.

Igen helyesnek bizonyultak azok a megállapításai is, amelyek majd később nyernék igazolást és megerősítést a közzétett periratok és elemzések által. Megállapításának lényege az, hogy a boszorkányüldözést a Balkán nyugati részén az egyházi és világi hatóságok felfogása és gyakorlata határozta meg, ezzel szemben a keleti részeken a „boszorkányok” zaklatását, kínzását és kivégzését az eszék legnagyobb részében éppen a felsőbb egyházi és világi hatóság igyekezett megfékezni és megakadályozni, az egyszerű babonás nép, valamint az ugyancsak babonás alsó egyházi és világi hatóságok ellenében.

Véleményét egy sor történeti adattal támasztja alá, melyekből kiviláglik, hogy a nyugati keresztény egyház által alkalmazott tortúráról a „centrális Balkánon” nem volt szó, viszont az egyszerű nép sem bizonyult éppen kevésbé találatkonynak a kínzások egyes formáinak alkalmazásában. Általánosan ismert és alkalmazott boszorkányazonosító eljárásnak számított a nyugaton is ismert és gyakorolt vízpróba, amelynek során néha egy egész vidék összes öregasszonyát megkötözve folyóvízbe vagy tengerbe, esetleg tóba vetették, s közülük azokat, akik elmerültek, gyorsan kihúzták (ha közben bele nem fulladtak a vízbe), annak jelcént, hogy nem a sátán cinkosai; akik viszont valamilyen oknál fogva fennmaradtak a víz tetején, azokat további vallatásnak vetették alá, mint olyanokat, akik bizonyítottan boszorkányok. A máglyahalál ugyan nem volt ismert ezeken a területeken, de az élve megsütés, a halálra kövezés, a tűzfegyverrel való megölés, továbbá a szabályos felkoncolás számos példával igazolható. Persze meglehetősen kései, XVIII-XIX. századi közvetlen vagy közvetett adatokról van szó, amelyekről dokumentum értékű periratok alig vagy egyáltalán nem maradtak fenn³⁰. Igaz, nem is maradhattak, hisz a török megszállta Balkánon egészen más perrendtartás folyt, mint nyugaton. Đorđević ezzel szemben idézi a XIX. század szerb fejedelmait, akiknek rendeletei már a felvilágosultság szellemében íródtak, s mindenféle módon meg szándékozták akadályozni a közösségi népítéleteket és önbíráskodást, ami a kor járványai és egyéb háborús csapásai folytán nagy mértékben elharapódzott, s a nép mindezeket a boszorkányok tevékenysége eredményének tulajdonította.

Đorđević művének megjelenése előtt egy esztendővel, 1952-ben látott napvilágot Zágrábban Vladimir Bayer említett monográfiája a horvát boszorkányüldözésről és boszorkánypercekről³¹. Ebből következik, hogy szerzője még nem ismerhette Đorđević művét. Bayer könyvének másik két kiadása is a változatlan szöveget hozza, tehát azokban sem történik említés Đorđević kutatásairól. Bayer könyvének egyik rövid fejezete, mintegy kitekintésként, jelzi a délszláv nyelvtérlet többi országának adatait is a boszorkányüldözéssel kapcsolatban³². A szerbség, a montenegróiak és a balkáni mohamedánok boszorkányüldözése kapcsán alapjában véve ugyanazt állapítja meg, ami röviden szerepelt már Đorđevićnél is, vagyis azt, hogy akár a nyugati (egyházi és világi) hatósági módszerrel és tortúrával, akár pedig faluközösségi önbíráskodással és népítélettel (néha a helyi pópa részvételé-

vel, esetleg a babonás basa vagy kádi közreműködésével) boszorkányüldözés folyt minden balkáni délszláv nép körében.³³

Mielőtt sorra vennénk még néhány fontos közleményt, amely az említett két szakértő kutatásait és véleményét még inkább alátámasztja, mindenképpen meg kell emlékeznünk még egy viszonylag friss áttekintésről a balkáni szláv népek boszorkányhiedelmeiről. Ismét egy olyan fontos tanulmányról van szó, amely a leglehetségtelenebb helyen jelent meg (egy montenegrói irodalmi folyóiratban, mégpedig – hely hiányában – a teljes filológiai apparátus mellőzésével), s ebből kifolyólag a szakma nem is jegyzi; tapasztalatból tudjuk, hogy a délszláv kollégák nem tudnak róla. Tatomir Vukanović új összefoglalásáról van szó, melynek címe: Boszorkányok. A balkáni népek boszorkánymitosza és boszorkányhagyománya.³⁴ Igen ambíciózus tanulmány, be nem vallottan ugyan, de ugyanolyan összefoglaló szándékú, mint Đorđević említett műve, terjedelme is majdnem megközelíti amazét. Alapjában véve ugyanazt a szerkezetet követi, mint Đorđević említett műve, a különbség az, hogy Vukanović az utóbbi negyven évben felgyűjtött, illetőleg olyan anyagot is idéz, ami Đorđević figyelmét elkerülte. (Az irodalom a tanulmány angol nyelvű változatának jegyzetei alapján állapítható meg.³⁵) Vukanović is közöl egy rövid fejezetet, amelynek a címe is azonos: Eljárás a boszorkányokkal szemben³⁶. Ennek első felében röviden utal a horvát boszorkánypercek bizonyos sajátosságaira, Tkalčić alapján. Bayer művére nem hivatkozik, ebből következően egyik kiadása sem fordulhatott meg a kezében. E fejezet második részében az ország keleti, tehát ortodox keresztény részében folyt boszorkányüldözésről szól, s kijelenti: „A balkáni országok keleti – pravoszláv – területe a XVIII. század végétől bővelkedik olyan adatokban, amelyek a nők nép által történő megkövezéséről, illetőleg vízbeszűlyesztéséről szólnak, azokban az esetekben, ha boszorkány hírük volt³⁷.” Külön megemlíti egy XIX. század eleji adatot, amely szerint Karadordó, a felkelés vezére rendelte el, hogy egy boszorkányt nyársra kössenek, két tűz között sütögessenek, hogy bevallja boszorkány voltát, s amikor ezt nem tette meg, tűzön megégették. Ez igen kompromittáló adatnak tűnik, hisz alapjában véve már a hatósági boszorkányüldözés és tortúra jegyeit viseli magán, s szemben áll azzal – az ugyancsak Karadordótól származó – rendelettel, amely betiltja a boszorkányüldözést mint örültséget, ami által a művelt külföld a szerbeket csak kineveti. Tehát Vukanović sem szentel tágabb teret ennek a kérdésnek, bár – akárcsak Đorđević és Bayer – voltaképpen jól látja a keleti és a nyugati boszorkányüldözés természete közötti különbséget.

Az ötvenes évek végén jelent meg Leontije Pavlović tanulmánya, amelyben csak mellékesen érinti a boszorkányüldözés kérdését néhány amulet vagy „szent levél”-jellegű imádságos vagy inkább ráolvasás jellegű frásterkeres kapcsán³⁸. Ebből idézünk egy mondatot, amely a főntebb már említett véleményekkel cseng össze, vagyis azokkal, amelyek mindenképpen kicsinyíteni szeretnék a délszláv lakta területek keleti felén egykor dívott boszorkányüldözést: „A főként vagy teljes egészében ortodox vallású lakosság

által lakott vidékeinken nincsenek adatok arról, hogy a boszorkányok ellen bírósági perekre, illetőleg büntetések eszközzésére sor került volna³⁹.”

A legfontosabb tanulmány, amely a jelek szerint Bayer és Đorđević figyelmét is elkerülte, 1932-ben jelent meg egy montenegrói helyi jellegű irodalmi periodikában⁴⁰, s talán a leghiggadtabban tárgyalja azt az alapvető kérdést, hogy a görögkeleti (ortodox) vallású szerbység és montenegrói lakosság körében folytak-e bírósági eljárások a boszorkányok ellen. Érdekes módon ezt a dolgot más sem hivatkozta, bár szempontjai igen érdekesek lehetnek. A szerző, Ivan Vušović minden lehetséges forrást áttekintett, majd főleg a XVIII–XIX. századi Montenegro adataira támaszkodva nyomatékkal feltételezi, hogy folytak ilyen perek a szerbek és Montenegro területén is, de ennek nem maradhettek írásos nyomai (vagyis periratai), hisz a „centrális Balkánon” a népi jogszokások és a hódoltsági török kádik határozták meg a jogrendet. Másként merül fel tehát a kérdés a Balkán keleti részén, s megint másként a nyugatin, ahol a működő jogrend, az írásbeliség kereteiben az egyház által kinevezett inkvizítorok kezében összpontosult a boszorkányüldözés jogköre. Adatok sorát idézi a vízpróbára, a nyáron való süttögetésre, a megkövezésre, vagyis mindazokra a szankciókra, amelyeket a közösségi bíraskodás és a népítélet szokásjoga alapján alkalmaztak a boszorkányok ellen. Ebből a tanulmányból világlik ki nyomatékkal és a legnagyobb apparátussal a tény, hogy a boszorkányüldözés a kínzás realitásnak számított a „centrális Balkánon” is, akárcsak a katolikus délszláv vidékeken, de az országrészek közötti hatalmas kulturális fáziseltolódás következtében nem maradtak, s nem is maradhettek írásos nyomai a pereknek, hisz ilyesmit a jogszokások alapuló ősi jogrend nem írt elő és nem is követelt meg. A sok évszázados balkáni török hódoltság megint más jogrendet követett, mint a Magyarországhoz tartozó Horvátország, Szlavónia és részben Dalmácia, ez utóbbi területén pedig a boszorkánypereket hosszú időn át a velencei szokások és jogrend határozta meg.

1958-ban jelent meg Petar Šerović tanulmánya,⁴¹ amelyben a Boka Kotorska-i (cattarói) levéltár anyaga alapján idéz XVIII. század eleji boszorkányper-adatokat a helyi görögkeleti vallású lakosság köréből. Ezek az adatok azért érdekesek, mert voltaképpen a jogszokásrend és a civilizált jogrend érintkezéseinek határán megjelenő periódust példáznak. A helyi ortodox lakosság által boszorkányságban elmarasztalt és inzultált asszonyok ügyét a velencei, illetőleg a további periratok alapján az osztrák hatóság veszi át, s szabályosan kivizsgálja. Erről maradtak meg aztán a periratok, amelyeket a közlétező idéz. A periratok vallomása alapján a hatóság kifejezetten felvilágosult nézeteket vallott a boszorkányság kérdésében, szinte védelmébe vette az asszonyokat a népítélet haragja ellenében, miközben, mint tudjuk, itt Szegeden nagyjából ugyanebben az időben még legalább tucatnyi boszorkányt ítéltek el, s égettek is meg szabályos módon a Boszorkányszigeten, mert eladták a föld zsírlját a töröknek. Mária Terézia császárnő tiltó rendelete majd csak néhány évtized múlva kerül kihirdetésre a Monarchia országában, ez azonban az ortodox szerbeket és a montenegróiakat nem érintette,

legalábbis nem a Balkánon, s a XIX. század elején is vízpróbával és megkövezéssel vizsgálták és szankcionálták a „boszorkányokat” Szerbiában.

Áttekintésünk alapján végül megállapítható, hogy a Balkánon a megfelelő korszakokban ugyanúgy számolni kell a boszorkánysággal, mint a római kereszténység által meghatározott területeken, tehát a római katolikus vallású délszláv területeken is, azzal a különbséggel, hogy a kulturális eltérések által meghatározott okok miatt a „centrális Balkánon” a kérdés másként merült fel, periratok hiányában sokkal kevésbé követhető nyomon, mint a nyugati részekben. Az már a dolgok pikantériájához tartozik, hogy az ortodox szerb egyház területén még a XIX. század derekán is található adatok a népitéletekre, amikor a civilizált és keresztény Európában már régen elfelejtették a szegyeteljes intézményes boszorkányüldözést. S végül még valamit: a kérdést nagyobb apparátussal, jobban meg kellene vizsgálni, hisz például Vladimir Bayer egyik feltevése szerint a Dusan cár főle Törvénykönyvből is indirekte kihámozhatók a varázslók elleni szankciók lehetőségei⁴², erről azonban a dolgozatunkban említett többi forrás nem szól. Mindehhez persze arra lenne szükség, hogy valaki elkészítse a kérdés bibliográfiáját, s monografikusan dolgozza fel a rendelkezésre álló adatokat. Egy ilyen modern áttekintés a magyar művelődéstörténet és a magyar boszorkányper-kutatás szempontjából is igen hasznos lenne, annál is inkább, mert a legújabb kutatások is csak az általánosságokig jutottak el ebben a kérdésben.

Jegyzetek

¹ A teljesség igénye nélkül néhány dolgozat a jelzett időszakból: Oltvai Ferenc: A szegedi boszorkányégetés, 1728. Somogyi-könyvtári műhely (Szeged), 1978. 1–4. 19–25; Makkai László: Puritánok és boszorkányok Debrecenben. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve VII. (Debrecen), 1981. 113–130; Iklódi András: A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. Ethnographia XCIII. 1982. 292–298; Pócs Éva: Gondolatok a magyarországi boszorkányperck néprajzi vizsgálatához. Ethnographia XCIV. 1983. 134–146; Jung Károly: A kétkarácsonyi cérna. Adatok a boszorkány felismerésnek és elhárításának kérdéséhez. Somogy (Kaposvár), XI. 1983. 6. 88–95; Szabó T. Attila: A boszorkányhit XVIII. századvegi dési emlékei. Ethnographia XCV. 1984. 578–580; Gustav Henningsen: Tündérek, boszorkányok és szegénység Sziciliában. Világosság XXVII. 1985. 778–785; Molnár István: Démonománia, boszorkányhistoria. Világosság XXVII. 1986. 379–388; Bernáth Béla: „Felakasztotta a füstre”. A boszorkányhitról, rontásokról és azok gyógyításáról. Forrás (Kecskemét) 18. 1986. 9. 33–39; Voigt Vilmos: Horvát (?) boszorkányok a Dunántúlon 1742 körül. Hungarológiai Közlemények 81. 1989. 4. 599–612. Továbbá: Nagy László: Erdélyi boszorkánypercek. II. átdolg. és javított kiadás. Budapest, 1988; Herner János: Rontás és igézés. Politikai boszorkányper Erdélyben 1668–1688. Budapest, 1988. Minden idézett műben gazdag további irodalommal. A délszláv dolgozatok adatai a további jegyzetekben. 1988-ban Budapesten Boszorkányhit és boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában címmel nemzetközi konferencia foglalkozott a kérdéskörrel. Erről beszámol: Klaniczay Gábor: Ethnographia 101. 1990. 133–136.

² A mindenütt idézett hatalmas német irodalomból egy kéznél levő klasszikus mű: Soldan-Hepppe: Geschichte der Hexenprozesse. I–II. Bauer, Max átdolgozása. 1911. (Reprint, Hanau/M, é.n.)

³ Egy újabb monográfia, benne a korábbi irodalommal: Thomas, Keith: Religion and Decline of Magic. Penguin Books, 1978.

⁴ H. K. Baroha (Baroja, Julio Caro): Veštice i njihov svet I–II. Beograd, 1979; Henningsen; Gustav: A boszorkányok ügyvédje. A baszk boszorkányság és a spanyol inkvizíció (1609–1614), Budapest, 1988.

⁵ Ginzburg, Carlo: Die Benandanti. Feldkulte und Hexenwesen im 16. und 17. Jahrhundert. Frankfurt (M, 1980. Ismertetése: Klaniczay Gábor: Ethnographia XCIV. 1983. 116–134.)

⁶ Komáromy Andor: A magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Budapest, 1910.

⁷ Schram Ferenc: A magyarországi boszorkányperek I–II. 1529–1768. Budapest, 1970. A harmadik kötet: Budapest, 1980. Klaniczay Gábor ismertetése fontos kiegészítésekkel: Ethnographia XCVI. 1985. 152. 154.

⁸ Szendrey Ákos: A magyar néphit boszorkánya, Budapest, 1986.

⁹ Klaniczay Gábor vonatkozó tanulmányainak többsége, átdolgozott változatban, olvasható A civilizáció peremén című tanulmánykötetében, Budapest, 1990. Pócs Éva: Tündér és boszorkány Délkelet és Közép-Európa határán. Ethnographia XCVII. 1986. 177–256. Továbbá ugyanő: Tündérek, démonok, boszorkányok. Budapest, 1989. Valamint: Klaniczay Gábor–Kristóf Ildikó–Pócs Éva szerk.: Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye I–II. Budapest, 1989; Sugár István szerk.: Bűbájosok, ördöngösök, boszorkányok Heves és külső Szolnok vármegyékben. Budapest, 1987. Herner János szerk.: Bornemissza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688. Budapest–Szeged, 1988.

¹⁰ Kovács Zoltán: A boszorkányüldözés Oroszországban, Ethnographia LXXXIII. 1972. 207–218; Die Hexen in Russland. Acta Ethnographica, Tom. 22. 1973 51–87; Das Erkennen der Hexen in der westeuropäischen und der russischen Tradition. Acta Ethnographica, Tom. 26. 1977. 241–284.

¹¹ Tkalčić, Ivan: Parnice protiv vješticama u Hrvatskoj. Rad JAZU 103. Zagreb, 1891. 83–116.

¹² Tarczay Erzsébet: A boszorkányüldözés Horvátországban. Századok XLIX. 1915 162–174.

¹³ Margalits Ede: Boszorkánypörök Horvátországban. Ethnographia XI. 1900. 321–326.

¹⁴ Margalits Ede: Horvát történelmi repertórium II. Budapest, 1902. 60–64.

¹⁵ Bayer, Vladimir: Ugorov s davlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi i napose u Hrvatskoj. Zagreb, 1982.

¹⁶ Lásd Klaniczay, Pócs és Voigt jegyzeteinkben említett és hivatkozott tanulmányait.

¹⁷ Bertoša, Miroslav: Neotkriveni svijet istarske subalterne kulture. Arhivska sondiranja, teze i problemi. Forum (Zagreb), XXIV. 1985. Knj. L. No. 9. 458–477.

¹⁸ Bertoša, Miroslav: Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću 2. Pula, 1986; Zlikovci i prognanici. Pula. 1989.

¹⁹ Bošković-Stulli, Maja: Predaje o vješticama i njihovim progoni u Hrvatskoj. Forum (Zagreb) XXVIII. 1989. Knj. LVII. No. 3–4. 392–410. Ugyanaz in: Bošković-Stulli, Maja: Pjesme, priče, fantastika. Zagreb, 1991. 124–159. A kérdéskör legteljesebb irodalmával.

- ²⁰ A konferenciát ismertető beszámoló adatait lásd az 1. jegyzetben.
- ²¹ Bayer, Vladimir: Jedan proces crkvene inkvizicije u Šibeniku 1443 godine. Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu 1985. 35.(1). 47–72.
- ²² Odluka inkvizitora svih jeretičkih zala. Preveo sa latinskog Antun Kolendić. Stvaranje (Titograd) XXXIII. 1978. 8–9. 1151–1159.
- ²³ Strobl, Ingrid: Mi, vještice. Potiskivanje matrijarhata od srednjeg veka do danas. Stvaranje (Titograd) XXXII. 1978. 8–9. 1133–1137. Valamint: Maksimović, Miodrag: Manipulacija i progona u nas. Stvaranje (Titograd) XXXIII. 1978. 8–9. 1138–1150.
- ²⁴ Lásd a 25. jegyzetben hivatkozott mű irodalomjegyzékében.
- ²⁵ Milenković, Marija: Stoletja čarovnic in grmad. Ravija za kriminalistiko in kriminologijo (Ljubljana), 41. 1990. 4. 330–335.
- ²⁶ Egy orvostörténész például kinyilatkoztatja, hogy a boszorkányhit a szerbeknél valószínűleg a római katolikus egyház hatására terjedt el. Lásd: Katić, Relja: Srpska srednjovekovna medicina. Gornji Milanovac, 1990. 131–132.
- ²⁷ Đorđević, Tihomir: Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju. SEZb LXVI. Beograd, 1953. Reprint kiadása: Beograd, 1989, Popović-Perišić, Nada „modern” szemléletű utószavával, ahol például szakértőként Erica Jong (!) is szerepel.
- ²⁸ Ugyanott: 43–48.
- ²⁹ Ugyanott a 44. lapon.
- ³⁰ Đorđević egyik fő forrása egy gazdag adattárat felsorakoztató századeleji tanulmány volt: Grujić, Radomir: Proganjanje veštica kod Srba. Srpski književni glasnik (Beograd), 1910. Knj. 25. 189–200.
- ³¹ Lásd a 15. jegyzetet.
- ³² Bayer, Vladimir: Ugovor s đavlom. Zagreb, 1982. 320–325.
- ³³ Ugyanott.
- ³⁴ Vukanović, Tatomir: Vještice. Mit i tradicija o vješticama balkanskih naroda. Stvaranje (Titograd) XLIII. 1988. 10. 943–977.
- ³⁵ Vukanović, T. P.: Witchcraft in the Central Balkans, I. Characteristic of Witches. Folklore 1989 (100:1), 9–24; Witchcraft in the Central Balkans II. Protection against Witches. Folklore 1989 (100:II), 221–235.
- ³⁶ Vukanović, Tatomir: Vještice, 1988: 953–954.
- ³⁷ Ugyanott: 954.
- ³⁸ Pavlović, Leontije: Beogradski rukopisni molitveni svitci. Glasnik Etnografskog instituta SANU (Beograd), VIII. 1959. 117–135.
- ³⁹ Ugyanott: 129–130.
- ⁴⁰ Vušović, Ivan: Sudsko istraživanje veštice kod nas. Zapisi (Cetinje), X. 1932. 350–362.
- ⁴¹ Šerović, Petar: Nekoliko arhivskih podataka o vješticama. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor (Beograd), XXIV. 1958. 3–4. 247–258.
- ⁴² Bayer, Vladimir: Ugovor s đavlom, 1982. 320.

O progonima veštica na Balkanu

A zadnjim decenijama sve je izrazitije interesovanje etnologa i istoričara kulture u Evropi, a i u Srednjoj Evropi prema istraživanju problematike progona veštica u raznim periodima evropske istorije, sve do XIX veka. O progonima veštica u balkanskim (južnoslovenskim) zemljama dosta se zna, bar što se tiče progona i sudskih dokumenata u zapadnim (zapadno hrišćanskim) podurčjima, a manje se spominju podaci o progonima na centralnom Balkanu među pravoslavnim življem. Rad daje kritički pregled južnoslovenske etnološke literature o vešticama, o njihovom progonu od strane crkvenih vlasti, kao i o sankcijama protiv njih izvan crkvenih okvira u zaostalim, zabačenim centralno balkanskim zajednicama. Zaključak autora je na osnovu analize literature, da je progona veštica bilo i na centralnom (pravoslavnom) Balkanu, ali uglavnom van okvira crkvenih vlasti za razliku od zapadnog dela Balkana, gde su progoni i procesi bili sasvim drugog karaktera. Osnovna razlika je i to, da o progonima veštica na centralnom Balkanu izuzetno su retko sačuvani pisani dokumenti, a o crkvenom progonu u katoličkim delovima Balkana sačuvan je do današnjih dana ogroman broj pisanih dokumenata. Rad je saopšten na međunarodnom slavističko-komparatističkom skupu „Mađari i Slovenci” na Univerzitetu u Segedinu (Mađarska) i snabdeven je literaturom koja je zbog nedostatka jugoslovenske etnološke bibliografije o progonima veštica velikim delom jedva je primećena ili je potpuno zaboravljena.

Summary

Were there Witch-Hunts in the Balkans?

In the recent decades the interest of ethnologists and cultural historians both in Europe and in Central Europe has turned towards the research of witch-hunts carried out during different periods of European history right up to the 20th century. A fair amount is known about witch-hunts in the Balkan (South Slav) states, at least, about the persecution and court documentation in the western (western-Christian) regions, while less data can be found on the persecutions in the central Balkan regions among the Orthodox population. The paper gives a critical review of the South Slav ethnological literature on witches, on their persecution by Church authorities as well as on the sanctions taken against them outside the Church in undeveloped, remote central Balkan communities. After careful analyses of the literature, the author reaches the conclusion that witch-hunts were carried out in the central parts of the Balkans too, but mostly outside the Church, contrary to the western regions of the Balkans, where the persecutions and court-proceedings were of a completely different nature. One of the basic differences is that written documentation has scarcely been kept in the central Balkans, while, about the persecutions by the Church in the Catholic regions of the Balkans, rich documentation is available. This paper was presented at an international gathering, which had the working title „Hungarians and Slavs”, held at Szeged University, Hungary, and was supplemented by literature which, because of a lack of Yugoslav ethnological bibliography on witch-hunts, had barely been taken notice of or had been completely forgotten.